

OCHRANA SLOBODY NUPTURIENTOV V KÁNONICKOM PRÁVNOM PORIADKU. PREDSTAVENIE PROBLEMATIKY*

Grzegorz Erlebach

Úvod

Sloboda a manželstvo sú základnými hodnotami aj keď úplne iného poriadku. Predmetom tejto úvahy bude ochrana spoločenského dopadu týchto dvoch hodnôt, presnejšie slobody nupturientov, čiže tej slobody, ktorá je nevyhnutná v momente uzatvárania manželstva. Toto je „téma rieka“ hoci je ohraničená na ochranu tejto slobody v kánonickom právnom poriadku. Ostatne, potrebné bude dodatočné zúženie tejto témy iba na právo materiálne, hoci budeme musieť uvažovať aj o dopadoch v súdnej praxi. Môžeme pritom vychádzať z predpokladu, bez zásadnej ujmy celkovej problematiky, že proces vyhlásenia neplatnosti uzatvorenia manželstva tvorí v podstate aspekt technicko-odvodný. Do centra pozornosti treba teda postaviť otázku, či a nakoľko kánonický právny poriadok predvída ochranu slobody pri uzatváraní manželstva. Časový rámec tejto konferencie dovoľuje iba hrubé načrtnutie ohlásenej problematiky.

1. Zásada slobody nupturientov

Kánon 219 vyhlasuje všeobecnú zásadu slobody od nátlaku pri voľbe životného stavu: „Všetci veriaci požívajú právo, aby pri voľbe životného stavu boli uchránení od akéhokoľvek nátlaku“. Toto vyhlásenie má svoj „prameň v prirodzenom práve ľudskej oso-

by“,¹ v práve na sebaurčenie. Ono je späté so samou podstatou ľudskej osoby ako bytia individuálneho, podmetového, schopného nadväzovať partnerské vzťahy s inými ľudskými osobami.

Tieto svojím spôsobom prirodzené korene zásady slobody od nátlaku pri voľbe životného stavu upriamujú pozornosť v prvom rade na filozofické, presnejšie antropologické chápanie slobody. Na tejto rovine rozlišujeme predovšetkým medzi slobodou ako nedostatkom nátlaku spôsobeného inými, všeobecnejšie, nedostatkom vonkajších podmienok, a (slobodou ako) spôsobilosťou na sebaurčenie (autodetermináciu). V prvom prípade máme do činenia so slobodou „od“, v druhom so slobodou „na“.² Zásada slobody od nátlaku pri voľbe životného stavu náleží do oblasti široko pojatkej slobody „od“, ale sama o sebe ešte nestačí, lebo je slobodou „negatívnou“, hoci zjavne veľkej pozitívnej hodnoty. Jednotlivec je antropologicky celkom slobodný až vtedy, keď je súčasne spôsobilý používať slobodu „na“ menovite, keď je spôsobilý na sebaurčenie, na rozhodovanie o základných smerovaniach svojho života a nezriedka aj iných osôb, keď je spôsobilý na sebaurčenie vzhľadom na stanovené hodnoty.

Keď ide o aspekt sebaurčenia vzhľadom na stanovené hodnoty, všetci sa zhodujú na tom, že „hodnota je cenná“, že je hodná toho, aby sa

uskutočnila. Ale nie všetci sa zhodnú na identifikácii jednotlivých hodnôt. A tu sa ukazuje potreba odvolať sa na slobodu v zmysle teologickom, menovite na slobodu človeka vo vzťahu k Bohu. Sloboda „zahŕňa v sebe možnosť *voliť medzi dobrom a zlom*“ (KKC, čl. 1732), ale je tiež v človekovi „silou, ktorá mu umožňuje rásť a dozrievať v pravde a v dobre“, dosiahnuť „svoju dokonalosť, keď je zameraná na Boha, ktorý je našou blaženosťou“ (KKC, čl. 1731). Nejedná sa teda o hocijakú hodnotu, hoci jednu z mnohých, ale o Niekoho, kto sa javí ako najvyššie dobro, o dobro osobné, o milujúceho Boha. Nie je to statická láska, ktorá iba osvecuje, ale láska príťažlivá, ktorá sa stáva imperatívom ľudského konania. V tomto svetle nie každé filozoficky pojaté sebaurčenie je výrazom slobody. Je ním iba to sebaurčenie, ktoré realizuje hodnoty nasmerované k najvyššej hodnote, k samému Bohu. Pozitívna odpoveď na Boží dar a povolanie stanovuje sebaurčenie autenticky slobodné a oslobodzujúce, rozširujúce hranice vnútornej slobody.

V kontexte našej témy treba zdôrazniť, že teologické chápanie slobody nám káže vyjsť poza individualistické chápanie manželstva a umiestniť ho v kontexte vzťahu k Bohu, ktorý robí schopným obetavej lásky a povoláva k manželstvu. Manželstvo teda nie je len náležité – čo musel zdôrazňovať sv. Augustín v diskusií s manichejcami, formulujúc slávne „bona“: *bonum fidei, sacramenti et prolis* – ale pre väčšinu ľudí je súčasne úlohou danou samým Stvoriteľom, ktorý pozýva k takémuto sebaurčeniu. Manželstvo ako také je teda nepochybne dobrom. Na rovine práva mu zodpovedá základné právo, formulované ako *ius connubii*, ktorému dáva výraz kánon 1058: „Manželstvo môžu uzavrieť všetci, ktorým to právo nezakazuje“.

Právna ochrana manželstva, v prvom rade zásada slobody nupturientov pri voľbe životného stavu manželského, má teda hlboko teologické korene. Preto sa niet čo čudovať, že manželstvo bolo predmetom pozornosti mnohých zásahov Učiteľského úradu Cirkvi. A to nielen manželstvo sviatostné, ktoré je špecifickým predmetom cirkevného učenia, ale manželstvo ako také. V tomto kontexte stojí za pozornosť, že tak Magistérium Cirkvi, ako aj riadne učenie pastierov Cirkvi poukazuje na hlboký rozmer manželstva, jeho cieľov a jehoencie. Keď sa spomína sloboda nupturientov, Magistérium má na mysli predovšetkým výchovu k slobode tak, aby nupturienti boli schopní zodpovedného sebaurčenia pri uzatváraní manželstva a aby následne dokázali, využívajúc prirodzené pomôcky ako aj prostriedky milosti, napredovať na ceste obetavej lásky v manželstve i v rodine.

Tento zásadný zámer Magistéria Cirkvi v náuke o manželstve a z toho vyplývajúca dušpastierska práca, zvlášť na poli katechizácie a bezprostrednej prípravy na manželstvo, sa nepriamo podieľajú na ochrane slobody nupturientov. V kánonickom právnom poriadku nás ale zaujíma aspekt skôr špecifický: či a do akej miery Zákonodarca ochraňuje slobodu nupturientov pomocou prostriedkov, ktoré majú právne účinky.

Pri pohľade na kánon 219, základný v tejto materii, treba si uvedomiť, že Zákonodarca v ňom priamo nevyhlasuje právo slobodne si zvoliť životný stav, ale jedine právo byť pri voľbe životného stavu slobodný od akéhokoľvek nátlaku. Všeobecne sa prijíma široká interpretácia slobody od nátlaku a pod slovami *quaevis coactio* (kán. 219) sa rozumie akýkoľvek nátlak: fyzický, psychologický, morálny, aj nátlak vnútorný (*coactio ab*

intrinsic).³ Komentátori sústreďujú pozornosť na rôzne formy pozitívneho nátlaku, chápaného ako istý tlak spôsobený kvôli tomu, aby sa prinútená osoba rozhodla uzavrieť manželstvo vo všeobecnosti, alebo s určitou osobou. Nemôžeme zabudnúť ani na negatívny nátlak, ktorý spočíva v tak či onak stanovenom zákaze uzavrieť manželstvo či už vo všeobecnosti, či s niekým z určitej kategórie osôb, alebo napokon s určitou osobou. Zdá sa, že aj táto forma porušenia slobody spadá pod ustanovenie kán. 219, hoci nie je spojená so žiadnymi právnymi konsekvenciami. Navyiac, ak osoba pod vplyvom negatívneho nátlaku napriek všetkému uzavrie manželstvo, ktoré bude predmetom protestu, tým samým tá osoba vlastne vykazuje nadpriemernú schopnosť sebaurčenia. A zdá sa, že nemožno pripustiť, že by ono faktické porušenie vonkajšej slobody mohlo mať také negatívne dôsledky, ktoré by si vyžadovali zásah zo strany Zákonodarcu.

Vráťme sa teraz k proklamácii práva na slobodu⁴ od akéhokoľvek nátlaku pri voľbe životného stavu (kán. 219). Tento nátlak nemožno v kontexte práva (práva na slobodu od nátlaku) rozumieť ináč, len ako vonkajší nátlak. Ba práve v protiklade k súčasnej tendencii široko vykladať kánon 219, zdá sa, že predmetom ustanovení tohto kánonu môžu byť iba tie formy vonkajšieho nátlaku, ktoré sú spôsobené ľudskými osobami, bez ohľadu na to, či zámerne alebo nie. Ťažko si predstaviť, že by nupturient mohol disponovať právom iba v závislosti od nejakých vonkajších činiteľov naturálnych, alebo neosobných. To nás privádza k úvahe, že je potrebné výrazne odlíšiť predmet právnej úpravy kánonu 219 (právo na slobodu od vonkajšieho nátlaku, pozitívneho ako aj negatívneho) od zmys-

lu tohto kánona (zásada slobody pri voľbe životného stavu).

Toto posledné rozlíšenie je veľmi dôležité vzhľadom na právne prostriedky, ktoré treba použiť v rámci tejto témy. Ukazuje sa totiž, že čo sa týka prostriedkov nachádzajúcich sa v kánonickom právnom poriadku proti narušeniu kán. 219 v prípade uzavretia manželstva, možno použiť jedine právnu ochranu vymedzenú kán. 125 § 1 a 1103. Ak sa však budeme pýtať na právnu ochranu slobody nupturientov pri uzatváraní manželstva, týka sa to už aj ochrany vnútornej slobody, aj ochrany nepriamej v rámci uplatňovania kán. 1098, nakoľko zmyslom posledného kánona je ochrana slobody kontrahentov.

2. Nátlak a strach

Najzjavnejšou formou porušenia slobody nupturienta je spôsobovanie vonkajšieho nátlaku.

Ak je nátlak vyvolaný použitím sily, ktorej nemožno nijako odporovať (v náuke sa neraz popisuje ako *vis physica*), súhlas je samozrejme neplatný: potvrdzuje to kánon 125 § 1; navyše, takto prejavovaný súhlas sa považuje za nevykonaný. Treba tiež pamätať, že Zákonodarcu vyhlasuje defekt takéhoto právneho aktu v situácii, keď vonkajšie násilie bolo účinnou príčinou jedine vonkajšieho prejavu manželského súhlasu, a teda, keď existuje priamy príčinný účinný vzťah medzi použitým násilím a prejavením súhlasu. V takom prípade niet pochyb o neexistencii súhlasu, vzhľadom na neexistenciu vôle kontrahenta. V praxi sa takéto krajné prípady objavujú veľmi zriedka.

Lahšie sa už môže prihodiť, že nátlak vyvolá účinok prostredníctvom strachu spôsobeného jednému z kontrahentov. Tým spô-

sobom vôľa prinútenej osoby nie je vylúčená, hoci je viac menej ohrozená vonkajším násilím a napokon determinovaná uzavrieť manželstvo v dôsledku vyvolaného strachu. Keď budem ďalej hovoriť o nátlaku, obmedzím sa vlastne na takéto chápanie, ktoré sa označuje najčastejšie ako *vis et metus*, čo signalizuje, že bude reč o oboch aspektoch spolu: o konkrétnom nátlaku a o ním vyvolanom strachu v prinútenej osobe. V minulosti sa často používalo aj iné pomenovanie, ako *vis conditionalis*: týmto spôsobom sa zdôraznil aspekt nátlaku dovŕšeného vykonaním určitého právneho aktu, ktorý by sa inak nestal.

Najprv sa v Cirkvi pod vplyvom rímskeho práva prijímala zásada neplatnosti právnych aktov vykonaných pod nátlakom. Výrazne to potvrdzuje právo obsiahnuté v Dekretáloch.⁵ Neskôr však filozoficko-teologická reflexia prispela k sformulovaniu opačnej zásady. Ide o zásadu platnosti právnych aktov vykonaných pod nátlakom vyvolávaným strachom. Opieralo sa pritom o predpoklad, že samotný strach nevylučuje existenciu vôľe a spôsobuje jedine *involuntarium secundum quid*. V súvislosti s tým sa zvyklo pripomínať adagium: *coacta voluntas sed semper voluntas!* V línii tohto zrevidovaného predpokladu⁶ ide prvá časť platného kán. 125 § 2. Keď však ide o nátlak tohto druhu spôsobený nupturientom, v celej kánonickej tradícii sa prijíma takýto súhlas za neplatný, nakoľko bol spôsobený kvalifikovaný nátlak. Zásadným praktickým kritériom ohodnotenia nátlaku bol *vir constans*, tzv. vonkajšie kritérium, podľa ktorého by nátlak vyvolal strach aj u „pevného muža“. Podľa Kódexu 1917 neplatnosť manželstva nastala, ak bolo uzavreté „ob vim vel metum gravem ab extrinseco et iniuste in-

cussum, a quo ut quis se liberet, eligere cogatur matrimonium“ (kán. 1087 § 1). Požadovali sa teda štyri elementy: ťažkosť, vonkajší charakter nátlaku, jeho nespravodlivosť a nedostatok inej možnosti, okrem uzavretia manželstva, aby sa osoba mohla zbaviť strachu.

Právny dôvod tejto neplatnosti sa neraz predstavoval ako sankcia vymeraná za nespravodlivosť nátlaku. V každom prípade, v koncepcii kán. 1087 § 1 CIC 1917 jasne vidno starosť o vyvážený popis parametrov medzi nátlakom vyvolaným zvonka určitou osobou a primerane veľkým strachom takto spôsobeným obeť nátlaku. Na základe náuky kánonického práva najmä tzv. talianska svetská škola venovala mnoho úvah rôznym podrobným otázkam v tejto materii a vyslovila sa za vo všeobecnosti pomerne úzku interpretáciu kódexovej normy. Inou cestou sa vydala rotálna judikatúra, ktorá pomerne rýchlo sformulovala svoje postoje a sústredila pozornosť predovšetkým na strach ako výsledok nátlaku (berúc do úvahy hlavne subjektívne kritérium ohodnotenia ťažkosti), odmietla požiadavku nespravodlivosti nátlaku a potvrdila stanovisko, že pre neplatnosť manželstva nie je nevyhnutný nátlak vyvolaný úmyselne.⁷ Napokon sama požiadavka nátlaku pochádzajúceho „ab extrinseco“ bola interpretovaná pomerne široko. Takéto stanovisko judikatúry sa stalo hlavnou príčinou, podľa ktorej, ešte pred II. vatikánskym koncilom, sa dôvody kán. 1087 CIC 1917 začali uplatňovať pri obrane slobody nupturientov pred vonkajším nátlakom. Neskôršie snahy porozumieť manželský súhlas na základe antropologických predpokladov, dokonale harmonizovali s už vypracovanou rotálnou jurisprudenciou. Preto nás neprekvapuje, že takejto interpretácii odpovedá v súčasnom Kódexe zrevidova-

né znenie kán. 1103: „Neplatné je manželstvo uzavreté pod nátlakom alebo z veľkého strachu, vyvolaného zvonku, hoci aj neúmyselne, od ktorého aby sa niekto oslobodil, je nútený vybrať si manželstvo“.⁸ Zákonodarca teda v kán. 1103 neodstúpil od požiadavky vonkajšieho nátlaku, ako príčiny strachu, ale chcel zdôrazniť situáciu obete nátlaku tým, že sankciu neplatnosti urobil závislou jedine od efektu nátlaku, menovite od veľkosti/ťažkosti strachu a od nedostatku inej možnosti, ako uniknúť pred hroziacim zlom v prípade, že sa stránka nepodriadi osobe, ktorá robí nátlak.

Zmysel kán. 1103 sa zdá byť evidentný: je ním ochrana slobody nupturientov pred vonkajším nátlakom. No zaslúži si pozornosť aj porovnanie tejto normy s ustanovením kán. 219. Ukazuje sa, že kým v kán. 219, ktorý stanoví bezprostrednú ochranu, okrem iného aj nupturientov, je reč o práve na slobodu od akéhokoľvek nátlaku, zatiaľ nepriama právna ochrana vo forme sankcie neplatnosti manželského súhlasu, zakotvená v kán. 1103, je značne užšia, lebo prichádza do úvahy jedine v prípade ťažkého strachu, ktorého sa nemožno inak zbaviť, len uzavretím nechceného manželstva.

Najzaujímavejšia je však problematika prameňa zneplatňujúcej normy, o ktorej pojednáva kán. 1103. Môžeme si položiť otázku, či pochádza z prirodzeného práva, či z práva pozitívneho ľudského? Je známe, že pre každú z tých možností existujú vypracované argumenty. V minulosti sa veľa kánonistov prihovárало za prirodzené právo, ako dôvod neplatnosti manželstva uzatvoreného pod nátlakom. Aj prax, podľa ktorej sa *sanatio in radice* neudeluje v prípade nátlaku podporuje túto mienku.⁹ Za záväznosť tej sankcie jedine z moci pozitívneho práva sa postavili

iní slávni kánonisti ako napr. Gasparri, ktorý to zdôvodňoval tým, že ako pod nátlakom možno platne uzavrieť iné právne akty, tak isto by bolo možné platne uzavrieť aj manželstvo, keby nebolo zásahu Cirkvi v prospech ochrany osoby prinútenej uzavrieť manželstvo.¹⁰ Významný je aj argument, že je ťažko pripustiť, aby špeciálne kódexové formulácie zneplatňujúceho nátlaku vyplývali z prirodzeného práva; skôr by poukazovali na to, že majú charakter práva ľudského stanoveného. Tento problém neodstráni ani akési prostredné riešenie, podľa ktorého neplatnosť manželstva uzavretého pod nátlakom je zakorenená v prirodzenom práve, zatiaľ čo špeciálna determinácia tej neplatnosti je výsledkom zásahu cirkevného Zákonodarcu. Týmto spôsobom by sa tento problém iba presunul na rovinu pochybnosti o tom, či by zásah najvyššieho Zákonodarcu mal v tomto prípade charakter deklaratívny alebo konštitutívny.

V tejto súvislosti sa ako veľmi významná ukázala odpoveď Pápežskej komisie pre autentický výklad Kódexu kánonického práva zo dňa 23. apríla 1987, podľa ktorej kán. 1103 sa môže aplikovať aj na manželstvá nekatólikov.¹¹ Skoro všetci kánonisti z toho urobili uzáver, že tá odpoveď predpokladá, že neplatnosť podľa kán. 1103 pochádza z prirodzeného práva. Urbano Navarrete sa však vyslovil, že nie je presvedčený o takomto chápaní, keď vo svojom komentári k vyššie uvedenému vyhláseniu uviedol dôvody tak formálne (napr. že spomínaná Komisia nebola kompetentná vydávať autentické deklarácie vymedzujúce hranice prirodzeného práva) ako aj materiálne.¹² Ešte aj dnes je kardinál Navarrete presvedčený, že je riskantné tvrdiť, že sa predpis kán. 1103 zhoduje s podstatným rozmerom prirodzeného práva, a preto podľa neho

spomínaná deklarácia z roku 1987 nie je ľahko interpretovateľná.¹³ Tento problém si ale vyžaduje jednoznačnú odpoveď vzhľadom na potrebu istoty ohľadom rozsahu sankcie neplatnosti manželstva uzavretého pod nátlakom.

Mne sa zdá, že obe pozície obsahujú trochu pravdy, ale zároveň ani jedna nie je celkom presvedčivá. Zdá sa, že téza, ktorá sa vyslovuje za sankciu neplatnosti z prirodzeného práva, pripisuje tomu právu obsah, ktorý sa dá ťažko rozumovo odôvodniť ako regulovaný prirodzeným právom, nehovoriac o ťažkostiach spojených s vymedzením hraníc záväznosti prirodzeného práva, a okrem toho v tejto problematike chýba jednoznačná výpoveď cirkevného Magistéria.¹⁴ Odmietnutie sanovať *in radice* manželstvá uzavreté pod nátlakom môže byť jednoducho prejavom pochybnosti, či je v danom prípade taká sanácia možná.¹⁵ Následne, trvanie na argumentácii, že špeciálne kódexové formulácie používané pri problematike nátlaku spojeného s manželstvom, sú skôr výrazom legislatívnej techniky ako prirodzeného práva, nie je úplne správne; lebo z jednej strany nič nepoukazuje na to, že by Zákonomdarca považoval súhlas daný pod nátlakom za prirodzene účinný a ho zneplatňoval pomocou *lex irritans*; z druhej strany môžu byť legislatívne parametre považované za historicky podmienené úsilie ustáliť hranice záväznosti prirodzeného práva v tejto materii. Navyše, ani nie tak deklarácie ako prax roty, ktorá sa v nemalom stupni odkláňa od textovej formulácie kán. 1087 § 1 CIC 1917, výrazne revindikovaná v prítomnosti pápeža,¹⁶ nie je výsledkom nepodriadenia sa roty, ako skôr presvedčenia, že úlohou cirkevného súdu je potvrdenie neplatnosti manželstva, ak je neplatnosť dokázaná a – za-

vinute – vyplýva z prirodzeného práva a to aj vtedy, ak to cirkevné pozitívne právo v istých prípadoch *de facto* nedovoľovalo.

Tak, či onak, vyriešenie tejto otázky nespočíva v bezpodmienečnom prijatí ako správnej jednej alebo druhej klasickej odpovede, ale v odvolaní sa na kategóriu neplatnosti *ex natura rei*. Krátko povedané, oná „res“ stanoví manželský súhlas. Avšak k jeho platnosti nestačí prejavenie akejkolvek vôle, ale je potrebná vôľa, ktorá dosiahla minimálne potrebný stupeň sebaurčenia. Analogicky ako je to pri zásade, že nestačí akékoľvek používanie rozumu, ale je potrebné kritické rozoznanie primerané manželstvu (*discretio iudicii matrimonio proportionata*), tak isto aj v tejto materii nepostačuje akákoľvek vôľa, ale je potrebná vôľa proporcionálne nutná. Pritom treba pamätať, že predmetom (manželského) súhlasu nie je nič iného, ako ďalekosiahle spoločenstvo života (*consortium totius vitae, communitas vitae et amoris coniugalis*). Existuje úzky zväzok medzi vôľou vyjadrenou v súhlase a vonkajšou slobodou, pretože sloboda od nátlaku je nevyhnutnou podmienkou, hoci samou o sebe nedostatočnou, aby sa daná osoba mohla rozhodnúť uzavrieť manželstvo a fakticky ho aj uzavrela. Sloboda od nátlaku je nevyhnutnou podmienkou sebaurčenia k manželstvu a to k manželstvu s určenou osobou, veď sa bez akýchkoľvek diskusií prijíma, že manželstvo sa uzatvára nie ináč ako *intuitu personae*, teda kvôli tej a nie inej osobe.

S takýmto chápaním potrebnej podstatnej slobody od vonkajšieho nátlaku je v súlade aj rotálna judikatúra, ktorá sa pri analýze jednotlivých prípadov usiluje zistiť, či niekto uzavrel manželstvo *ex metu*, alebo iba *cum metu*. V druhom prípade, ak naozaj

došlo pod vonkajším nátlakom k obmedzeniu slobody, ale išlo iba o sprievodný činiteľ ináč jednoznačne samostatne vykonaného rozhodnutia uzavrieť manželstvo, neplatnosť nie je potvrdená a takýto nátlak a strach sa definuje ako ľahký. Inak je tomu, ak rozhodnutie uzavrieť manželstvo bolo vykonané pod nátlakom. V tom prípade sa hovorí – hoci nie veľmi presne – o nátlaku, ako o účinnej príčine uzavretia manželstva. Vtedy, vzhľadom na predmet manželského súhlasu, chýba potrebné sebaurčenie (autodeterminácia). V situácii, keď sa manželstvo uzatvára *ex metu*, alebo *ob metum* (porov. kán. 1103) uznáva sa strach za ťažký a potvrdzuje sa neplatnosť manželstva, lebo fakticky nastala situácia, kedy sa vzhľadom na hroziace veľké zlo muselo uzavrieť manželstvo, lebo ani nebola iná možnosť, ako sa vyhnúť tomu zlu. Podľa takehoto chápania právnych dôsledkov nátlaku, zo samotnej povahy manželského súhlasu vyplýva jeho neplatnosť, ak vonkajší nátlak znemožňuje dostatočné sebaurčenie (autodetermináciu) pre uzavretie manželstva. Do akej miery sa to v danom prípade stane, natoľko možno potvrdiť neplatnosť manželstva uzavretého pod nátlakom mimo Katolíckej cirkvi. Samozrejme zostáva subtílna otázka, či kán. 1103 nepredvída širšie možnosti právnej ochrany pred vonkajším nátlakom než iba samotná *natura rei*. Osobne sa mi zdá, že nič nenasvedčuje na takú vôľu zo strany Zákonnodarcu. Ak v jednotlivých prípadoch cirkevní sudcovia interpretovali rozšírene kán. 1103, treba to považovať skôr za zneužitie práva.

A tak, bez ohľadu na interpretačné ťažkosti a otvorené otázky, možno bezpochyby prijať, že „kán. 1103 predstavuje výnimočne výrečný prejav vôle zákonodarcu, zaistiť nupturientom kvalifikovanú slobodu“.¹⁷

3. Nedostatok vnútornej slobody

V kánonickom právnom poriadku sa ochrana slobody nupturientov ani najmenej neobmedzuje iba na oblasť vonkajšieho nátlaku. Akosi komplementárnym hľadiskom je aj ochrana vnútornej slobody nupturientov. Ide o prípady, v ktorých vystupuje neprítomnosť dostatočnej slobody pri uzatváraní manželstva, čo je spôsobené zásadne patologickými činiteľmi, prítomnými u samého kontrahenta. Predsa sa tu ale nevylučuje možnosť spolupôsobenia istého psychického tlaku, zapríčineného nejakými tretími osobami (ktorý ale netvorí kvalifikovaný nátlak v zmysle kán. 1103), alebo nátlaku situačného (napr. z dôvodu nechcenej predmanželskej ťarchavosti). V situácii bežnej psychickej normálnosti a pri dosiahnutí minimálnej citovej zrelosti sa nepredpokladá, že by akékoľvek elementy tlaku osobného alebo situačného mohli podstatným spôsobom narušiť sféru vnútornej slobody. V týchto prípadoch rozhodnutie uzavrieť manželstvo je skôr sebaurčením, vykonaným v dôsledku kritického zhodnotenia svojej situácie. Tento predpoklad však nemusí platiť v prípade niektorých psychických porúch (typickým príkladom môže byť závislá osobnosť), alebo vážnej citovej nezrelosti, ak sféra osobnej slobody vo svojom vnútornom horizonte vzhľadom na manželstvo je podstatne zúžená. V takom prípade neprítomnosť dostatočnej vnútornej slobody môže účinkovať na rôznych intrapsychických rovinách, najmä tým, že obmedzí schopnosť rozoznávacieho úsudku, alebo okliešti vôľu *ad unum*, to znamená, uzavretie manželstva bez skutočnej možnosti voľby (medzi uzavretím a neuzatvorením konkrétneho manželstva). Osobitným činiteľom, ktorý môže dodatočne vplývať tak na funkcie intelektuálne, ako aj zvlášť vôľové

podmetu, je oblasť citov, ak daná osoba nie je schopná dostatočne im vzdorovať.¹⁸ Svojho času sa v kánonickej literatúre pretriasala aj otázka o možnom zásadnom vplyve podvedomia, ktoré by fakticky obmedzovalo vnútornú slobodu. Ale zdá sa, že dialóg na interdisciplinárnej úrovni s psychológiou a psychiatriou¹⁹ viedol k vážnemu prehodnoteniu tejto otázky v prospech zásady uznávania podstatnej oblasti vnútornej slobody, bez ohľadu na také, či iné okolnosti.

Nepřítomnosť dostatočnej vnútornej slobody však nespôsobuje priamo neplatnosť manželského súhlasu. Stane sa tak jedine vtedy, keď ohraničenie vnútornej slobody spôsobuje vážny nedostatok rozoznávacieho úsudku, čo sa týka podstatných manželských záväzkov (kán. 1095, b. 2), alebo priamo pozbavuje stránku dostatočného užívania rozumu, čo síce možno teoreticky prijať, ale ťažko pripustiť, že by takáto situácia mohla skutočne nastať.²⁰ Prakticky sa teda hovorí len o možnosti neschopnosti, o ktorej pojednáva kán. 1095, b. 2.

Tieto aspekty vnútornej slobody sa oddávna zohľadňovali v rotálnej judikatúre²¹ aj napriek nedostatku akejkoľvek výslovnej právnej dispozície. V čase záväznosti Kódexu 1917 sa pritom vychádzalo zo všeobecnej zásady kán. 1081, § 1, podľa ktorej „*matrimonium facit partium consensus inter personas iure habiles legitime manifestatus*“.²² Nedostatok vnútornej slobody sa však neprijíma ako autonómny titul neplatnosti. Ako náhle sa pred niektorými miestnymi tribunálmi neraz začal dosvedčovať spor priamo *ob defectum libertatis internae*, nastal problém. Keď sa niektoré z týchto káuz dostali na Rotu, tento spôsob postupovania sa nestretol so súhlasom. Časom ponensi výrazne odporovali ti-

tulu „nedostatok vnútornej slobody“,²³ alebo ho prevádzali do titulu nedostatok kritického rozoznávania,²⁴ alebo napokon dosvedčovali spor „*ob defectum interae libertatis seu defectum discretionis iudicii*“.²⁵ Dodnes prevažujúci trend v rotálnej judikatúre sa vyslovuje proti autonómii titulu neplatnosti „*ob defectum libertatis internae*“.²⁶

Niet pochýb, že podstatné ohraničenie vnútornej slobody pri uzavieraní manželstva, môže byť príčinou neplatnosti manželského súhlasu, najmä ak sa znemožní schopnosť sebaurčenia (autodeterminácie) pri uzatváraní manželstva. Je však potrebné výrazne odlíšiť hľadiská podstatné (týkajúce sa podôb neplatnosti manželského súhlasu), hľadiská náukovej systematiky (takého, či iného zaradenia vymedzených defektov alebo chýb súhlasu) a súdnej praxe (v tom, čo sa týka titulov neplatnosti). Ešte treba veľa vykonať, aby sa táto oblasť dostatočne objasnila. Problematike vnútornej slobody v súvislosti s manželským súhlasom sa nepochybne venuje veľká pozornosť, tak na úrovni náukovej, ako aj v cirkevnej judikatúre, napriek istej nestálosti tak v pojmoch ako aj, zdá sa, v aplikácii. To nás však nemusí prekvapovať, lebo táto problematika, svojou povahou interdisciplinárna, sa ukázala pomerne nedávno a v konkrétnych kauzách, aj keď sú teoretické zásady jasné, je neraz ťažko správne ohodnotiť účinky ohraničenej vnútornej slobody na platnosť manželského súhlasu.

4. Podvodné uvedenie do omylu

Priame narušenie vnútornej slobody, či už vyvolané vonkajším nátlakom, alebo inými činiteľmi zapríčiňujúcimi nedostatok vnútornej slobody, vytvára najviac evidentnú formu narušenia slobody stránok pri uzatváraní

manželstva. Kvôli úplnosti obrazu treba však spomenúť aj *nepriame* narušenie slobody vo forme podvodného uvedenia do omylu a pri hlbšom uvažovaní s tým spojenú ochranu slobody v kánonickom právnom poriadku.

Predovšetkým treba pamätať, že problematika nepriameho zúženia priestoru slobody je značne širšia ako podvodné uvedenie do omylu; týka sa rovnako ignorancie ako aj každého druhu omylu. V zmysle klasickej zásady *nihil volitum quin praecognitum*, nemožno sa rozhodnúť pre niečo, čo nie je poznané, alebo, aby sme sa vyjadrili pozitívne, osoba sa môže záväzne rozhodnúť (vykonať autodetermináciu) natoľko, nakoľko je jej známy predmet rozhodnutia, ktoré má urobiť. Úplný nedostatok poznania alebo predstava čiastočne falošná, nepriamo privádzajú k nemožnosti urobiť skutočne záväzné rozhodnutie (autodetermináciu), to značí, poskytujú jedine ohraničenú možnosť autodeterminácie, čo je úzko späté s prinajmenšom zúženým rozsahom slobody pri konaní voľby. Právny poriadok sa spravidla nezaobrá ochranou jednotlivca pred ním samým. V materii omylu je však daná možnosť napadnúť platnosť manželstva natoľko, nakoľko sám omyl, bez ohľadu na príčiny, ktoré ho vyvolali, spôsobil neplatnosť manželstva. Predpisy Kódexu majú v tejto materii deklaratívny charakter napriek istému vývoju tak pri regulácii právneho omylu (platný kán. 1099 dopĺňa kán. 1084 CIC 1917) ako aj faktického omylu (porov. novú úpravu obsiahnutú v kán. 1097). Celá táto problematika ostáva jednako pomimo rámca témy obsiahnutej v titule vzhľadom na to, že dôvodom legislatívnych úprav v materii ignorancie (kán. 1096) aj omylu (kán. 126, 1097 a 1099) nie je priamo ochrana slobody nupturienta pri uzatváraní manželstva, ale skôr

deklarácia noriem, ktoré v tejto materii upravujú platnosť samotného súhlasu (z prirodzeného práva, čiže *ex natura rei*) a zaručenie právnej istoty, potrebnej pre eventuálne neskoršie uplatnenie práva spojeného s neplatne uzavretým manželstvom.

Oplatí sa ešte si pripomenúť jeden detailný aspekt vyššie spomenutých foriem faktického omylu. Právna úprava, uvedená v kán. 126 a 1097, je úplne nezávislá od príčiny omylu. Vôbec nerozhoduje, či omyl týkajúci sa osoby, alebo podstatný omyl týkajúci sa vlastnosti osoby, nastal spontánne ako dôsledok zámerného konania iných osôb. Rozhodujúci právny dôsledok takého omylu (neplatnosť súhlasu) je spätý so samotným podstatným omylom a nie z jeho príčinou. A práve v tejto súvislosti sa niekoľko rokov pred začiatkom II. vatikánskeho koncilu objavila petícia, aby bola ustanovená právna ochrana aj v situáciách kvalifikovaného akcidentálneho (teda nie substanciálneho) omylu, menovite zapríčineného podvodom zo strany inej osoby.²⁷ Podstatný (substanciálny) omyl, vyvolaný podvodom, si nevyžadoval dodatočnú právnu ochranu, nakoľko táto bola zabezpečená oddávna, ba jestvovala *ex natura rei*: tradične nebolo pochyb ohľadom možnosti vyhlásiť neplatnosť manželstva, ak neplatnosť vyplývala z prirodzeného práva, bez ohľadu na to, že daná forma neplatnosti nemala deklarovanú legislatívnu podobu. Naproti tomu pred nadobudnutím účinnosti Kódexu 1983 neexistovala právna ochrana pred akcidentálnym omylom ohľadom vlastnosti osoby kontrahenta, ani vtedy, ak omyl tohto druhu bol zapríčinený podvodom.

Komisia pre revíziu Kódexu venovala značnú pozornosť tomu, aby právna ochrana pred podvodným uvedením do omylu bola z jednej

strany nápomocná v prípadoch, ktoré si to skutočne zasluhujú, ale z druhej strany aby nebola príliš široká, vystavujúc tak neplatnosti veľký počet manželstiev. Výsledkom tohto úsilia je terajší kán. 1098, podľa ktorého je neplatné manželstvo uzavreté na základe podvodu, vykonaného na získanie manželského súhlasu, ohľadne takej vlastnosti druhej stránky, ktorá svojou prirodzenosťou môže ťažko narúšať manželské spolunažívanie.²⁸

V náukovej aj jurisprudenciálnej²⁹ rovine boli predstavené rôzne možné právne dôvody kán. 1098. Všeobecne sa bez problémov prijíma, že zásadným dôvodom v kán. 1098 ustanovenej právnej ochrany pred podvodným uvedením do omylu pri uzavieraní manželstva je ochrana slobody pri formovaní rozhodnutia uzavrieť manželstvo. Podvodné uvedenie do omylu, týkajúce sa takej vlastnosti druhej stránky, ktorá je rozhodujúca pre manželské spolužitie, oklieštuje možnosť voľby zo strany vôle pre pokrivený obraz o druhej stránke. Tým nastáva obmedzenie slobody vôle, hoci nepriame, lebo pôsobí cez poznávaco-intelektuálnu schopnosť.³⁰

Keď ide o rozsah právnej ochrany poskytnutej v kán. 1098, rozhodujúca je odpoveď na otázku, aký má pôvod táto právna sankcia a či kán. 1098 môže alebo nemôže byť aplikovaný retroaktívne? V náukovej rovine chýba jednoznačná odpoveď. Naproti tomu sa zdá, že rotálna judikatúra,³¹ sprvoti výrazne rozdelená, stále výraznejšie zastáva mienku, že predmetom normatívnej úpravy zavedenej kán. 1098 sú jedine tie formy akcidentálneho omylu, ktoré vyvolal podvod kvalifikovaný v tomto kánone. Bolo by teda treba prijať, že sankcia neplatnosti súhlasu prejaveneho v dôsledku takéhoto podvodu, zaväzuje jedi-

ne z vôle Zákonodarcu, bez ohľadu na to, že je postulovaná cez rôznoraké dôvody, ktorých korene siahajú do prirodzeného práva.³² Pretože samotné tieto dôvody v tomto prípade nezapríčiňujú neplatnosť, preto sa tu hovorí o akcidentálnom omyle. Naozaj nemožno teoreticky vylúčiť, že v nejakom zvláštnom prípade by podvodné uvedenie do omylu mohlo mať za následok omyl podstatný (substanciálny) (najvýraznejším prípadom by bol omyl týkajúci sa osoby), v tom prípade by však bol príčinou neplatnosti samotný podstatný omyl a z procesného hľadiska by mal byť spor dosvedčený z tohto titulu a nie z titulu podvodného uvedenia do omylu (kán. 1098).³³ Prijatie takéhoto uvažovania so sebou nesie konklúziu, že kán. 1098 nie je retroaktívny a okrem toho sa nemá aplikovať na manželstvá uzatvárané mimo právneho poriadku Katolíckej cirkvi. Toto posledné hľadisko je veľmi dôležité v prípade, keď tribunály Katolíckej cirkvi riešia kauzy manželstiev nekatolíkov.³⁴

Zakončenie

Tento zbežný náčrt ochrany slobody nupturientov v kánonickom právnom poriadku, nutne ohraničený len na niektoré otázky, sám od seba ukazuje mnohoraký charakter tejto problematiky. Očividná je hodnota manželstva aj jeho hlboko teologicko-ludské súvislosti. Z tohto vyplýva potreba primeranej slobody pri vykonaní tak dôležitého kroku. Slobodu nupturientov si vyžaduje nielen dôstojnosť ľudskej osoby stránok, ale javí sa ona ako nepostrádateľná podmienka pre ich sebaurčenie pri uzatváraní manželstva. Svätostný rozmer manželstva je pre Cirkev dodatočným dôvodom, aby sa zaoberala ochranou tejto základnej hodnoty.

V kánonickom právnom poriadku, okrem

základného rešpektovania práva uzavrieť manželský zväzok a slobody od akéhokoľvek nátlaku pri voľbe tohto životného stavu, sa rovnako predvída aj nepriama ochrana, ktorá dovoľuje vyhlásiť neplatnosť súhlasu v prípade ťažkého nátlaku, ktorý spôsobuje veľký strach, ktorého sa kontrahent nemôže zbaviť inak, len uzavretím manželstva (kán. 1103). Podobný dôsledok nesie so sebou vážny nedostatok vnútornej slobody, ak robí osobu neschopnou uzavrieť manželstvo (kán. 1095). Okrem toho Zákonomdarca poskytuje právnu ochranu pred podvodným uvedením do omylu, ktorý nepriamo zužuje slobodu voľby (kán. 1098). Istú ťažkosť spôsobuje ustálenie presných hraníc tejto právnej ochrany, ktorá sa vzťahuje iba na podstatný rozmer slobody. A teda akcidentálne narušenie slobody nupturientov, hoci je vždy odsúdeniahodné, nespôsobuje neplatnosť ich manželského súhlasu.

Přeložil Peter Holec

Poznámky

* Překlad příspěvku publikovaného ve čtvrtletníku Prawo Kanoniczne 52, 3–4/2009, s. 195–214.

¹ J. KRUKOWSKI, *Komentarz do kan. 219*, in: J. KRUKOWSKI (red.), *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, II/1, Poznań 2005, s. 36.

² Porov. G. BASTI, *Filosofia dell'uomo*, Bologna 1995, s. 265–267.

³ Porov. A. Stankiewicz, *Il metus ab intrinseco e l'immunità dalla coazione nella scelta dello status personale (can. 219)*, in: La «vis vel metus» nel consenso matrimoniale canonico (can. 1103), *Studi giuridici* 71, Città del Vaticano 2006, s. 272.

⁴ Porov. tiež H. FRANCESCHI, *Il diritto alla libera scelta del proprio coniuge quale diritto fondamentale della persona*, in: *Ius Ecclesiae* 8, 1996, s. 154–170.

⁵ Pozri „quae metu et vi fiunt de iure debent in irritum revocari“ (X. 1, 40, 2) a „quae vi metusque causa fiunt carere debent robore firmitatis“ (X. 1, 40, 4).

⁶ Nejde pritom o úplnú novotu; porov. starorímske príslovie „etsi coactus, tamen volui“ (D. 4, 2, 21, 5).

⁷ Porov. L. GHISONI, *La vis vel metus*, in: *La giurisprudenza della Rota Romana sul consenso matrimoniale*

le (1908-2008), *Studi giuridici* 83, Città del Vaticano 2009, s. 259–279.

⁸ Výraz „ob vim vel metum“ ťažko jednoznačne preložiť do poľštiny (aj slovenčiny). Zdá sa, že vhodnejšie by bolo použitie spojky „a“ než „alebo“. Prvé je odôvodnené obsahovo, historicky a neodporuje mu textový význam; druhé, tzn. „alebo“ ponúka iba jeden z možných jazykových významov, hoci prvotný, ale ľahko môže viesť do omylu, lebo sugeruje, akoby tie dva elementy (nátlak, strach) boli alternatívne.

⁹ Pozri G. CABERLETTI, *I requisiti del metus invalidante il consenso coniugale*, in: P. A. BONNET – C. GULLO (red.), *Diritto matrimoniale canonico*, vol. II: *Il consenso*, *Studi giuridici* 61, Città del Vaticano 2003, s. 588–589.

¹⁰ P. GASPARRI, *Tractatus canonicus de matrimonio*, vol. II, Città del Vaticano 1932, s. 53, č. 841.

¹¹ *Acta Apostolicae Sedis (AAS)* 79, 1987, s. 1132.

¹² *Periodica de re canonica* 77, 1988, s. 497–510.

¹³ U. NAVARRETE, *La «vis et metus»*, in: *La «vis vel metus» nel consenso matrimoniale canonico (can. 1103)*, *Studi giuridici* 71, Città del Vaticano 2006, s. 31 s pozn. 37.

¹⁴ Iste je známy energický odpor Tridentského koncilu

ohľadom nátlaku do manželstva (sess. XXIV, Decr. *De reformatione matrimonii*, cap. IX), nebola to ale deklarácia prirodzeného Božieho práva, ani tým menej pozitívneho Božieho práva.

¹⁵ Keď pominieme fakt, že dnes je systematika odlišná, takýmto spôsobom Gasparrí potvrdzoval, prečo sa v prípadoch nátlaku nedišpenzovalo (P. GASPARRI, *Tractatus canonicus de matrimonio*, cit., s. 54, b. 843).

¹⁶ Počas audiencie udelenej rote 16. decembra 1922 pri príležitosti začiatku nového súdneho roka, vtedajší dekan Giovanni Prior vo svojom príhovore adresovanom pápežovi vyložil priamo najväčšie body kritiky vznesené proti rote. Medzi nimi sa nachádzala aj námietka, že sa s väčšou ľahkosťou potvrdzuje neplatnosť manželstva z titulu *vis et metus*. Odpovedajúc na námietku dekan Prior zdôraznil, že sa v tomto prípade nejedná o nič iného, ako len o tradičné pokračovanie v postojoch Cirkvi chrániacej slobodu, ktorá musí byť zaistená tým, ktorí majú uzavrieť nerozlučiteľné manželstvo a to práve z toho dôvodu, že je nerozlučiteľné (AAS 14, 1922, s. 562).

¹⁷ W. GÓRALSKI, *Kanoniczna zgoda małżeńska*, Gdańsk 1991, s. 213.

¹⁸ Obširne v traktáte na ochranu vnútornej slobody popisuje tie aspekty: E. TURNATURI, *Libertà e consenso matrimoniale*, in: J. E. VILLA AVILA – C. GNAZI (red.), *Matrimonium et ius*. Studi in onore del Prof. Avv. Sebastiano Villeggiant, Studi giuridici 69, Città del Vaticano 2006, s. 121–143.

¹⁹ Prov. napr. G. ZUANAZZI, *La capacità intellettuale e volitiva in rapporto al matrimonio canonico: aspetti psicologici e psichiatrici*, in: *L'incapacità di intendere e di volere nel diritto matrimoniale canonico (can. 1095 b. 1.2)*, Studi giuridici 52, Città del Vaticano 2000, s. 304–307.

²⁰ Brala sa do úvahy ako možnosť aj neschopnosť prijať podstatné záväzky manželstva, de facto sa však od toho upustilo. V tomto prípade teoretické úvahy neprivádzajú k hodnotným výsledkom. Keby vo výnimočnom prípade spomínaná anomália spôsobila neschopnosť prijať nejaký podstatný záväzok manželstva z dôvodu obmedzenej vnútornej slobody, záležitosť by sa zvrtila skôr na faktickú otázku.

²¹ Rozsudok coram Anné z 26. januára 1971 potvrdzuje, že „Iurisprudentia N. S. T. saepissime iam denotavit ad validum consensum requiri libertatem internam“ (RRDec., vol. LXIII, s. 67, č. 2). Porovnaj tiež rozsudky coram Lefebvre z 29. júla 1972, RRDec., vol. LXIV, s. 514, č. 6; coram Stankiewicz z 31. mája 1979, RRDec., vol. LXXI, s. 311–314, č. 7–8; coram Serrano Ruiz z 29. októbra 1987, RRDec., vol. LXXIX, s. 573–589.

²² Svojským echom vtedajšej rotálnej judikatúry sú dnešné doktrínálne stanoviská, ktoré sa pokúšajú prinášať argumenty v prospech autonómneho titulu nedostatku vnútornej slobody, naväzujúc priamo na kán. 1057 (prorov. napr. J. J. GARCÍA FAÍLDE, *La libertà psicologica e il matrimonio*, in: *L'incapacità di intendere e di volere nel di-*

ritto matrimoniale canonico (can. 1095 č. 1-2), Studi giuridici 52, Città del Vaticano 2000, s. 44–45.

²³ Porov. coram Bruno, rozsudok zo dňa 22. júla 1988, RRDec., vol. LXXX, s. 483, č. 7.

²⁴ Pozri napr. coram Turnaturi, rozsudok zo dňa 16. novembra 2000, S. Ioannis Portoricens., A. 111/00, č. 4-6.

Kontroverzie existovali aj na miestnej úrovni, ako to vidno z dekrétu coram Boccafola zo dňa 9. júna 2005: tribunál prvej inštancie dosvedčil spor „ob defectum libertatis internae“ a miestny odvolací tribunál „ob defectum discretionis iudicii“ (Limana, B. 58/05, č. 3).

²⁵ Napr. coram Funghini, rozsudok zo dňa 21. októbra 1987, RRDec., vol. LXXIX, s. 555, č. 1.

²⁶ V posledných rokoch aj v samej rote bol prijatý, *tamquam in prima instantia*, titul nedostatok vnútornej slobody (porov. coram Monier, dekr. zo dňa 4. júna 2001, Bononien., B. 75/01; afirmatívny rozsudok, vydaný v tomto prípade, bol ratifikovaný dekrétom coram Defilippi zo dňa 2. júna 2005, B. 54/05). Ale prípadne rozhodnutia tohto typu tvoria nepochybne menšiu skupinu v judikatúre.

²⁷ Pozri H. FLATTEN, *Quomodo matrimonium contraentes iure canonico contra dolum tutandi sunt*, Colonia 1961.

²⁸ Porov. vzácnu monografiu W. GÓRALSKI – G. DZIERŻON, *Nieważność małżeństwa zawartego pod wpływem podstępny*, Warszawa 2004.

²⁹ Porov. napr. M. T. ROMANO, *La rilevanza invalidante del dolo sul consenso matrimoniale (can. 1098 C.I.C.); dottrina e giurisprudenza*, Tesi Gregoriana – Serie Diritto Canonico – 44, Roma 2002, s. 95–168.

³⁰ Boli prednášané aj iné vážnejšie dôvody, ako: kánonická primeranosť, predchádzanie nespravodlivosti, trestná sankcia proti páchatelovi podvodu a ochrana sviatostnej hodnosti manželstva.

³¹ Pozri M. T. ROMANO, *Il dolo (can. 1098)*, in: *La giurisprudenza della Rota Romana sul consenso matrimoniale (1908-2008)*, Studi giuridici 83, Città del Vaticano 2009, s. 85–104.

³² Porov. L. GHISONI, *La questione della retroattività o meno del can. 1098 secondo la giurisprudenza rotale*, in: *Quaderni dello Studio Rotale* 15, 2005, s. 123–150.

³³ Nejasnosti v tejto materii boli spôsobené hlavne málo presnými odpoveďami udelenými dňa 8. februára 1986 a 12. decembra 1986 kard. Rosalio J. Castillo Lara, predsedom Papezskej komisie pre autentickú interpretáciu Kódexu kánonického práva (úplný text interpelácie ako aj tu spomenutých odpovedí podáva C. G. FÜRST, *La natura del dolo nel diritto matrimoniale canonico e il problema della retroattività del can. 1098*, in: P. A. BONNET – C. GULLO (red.), *Diritto matrimoniale canonico*, vol. II: *Il consenso*, Studi giuridici 61, Città del Vaticano 2003, s. 204–207). V zmysle kritického porov. coram Erlebach, rozsudok zo dňa 31. januára 2002, in: *Ius Ecclesiae* 19, 2007, s. 110–111.

³⁴ Porov. inštrukcia *Dignitas connubii*, čl. 3 § 2.